

Ontstaan, betekenis en evolutie van de boeddhistische stoepa

Hoewel we ze verspreid vinden over heel Zuid-Oost Azië, - in Afghanistan, Pakistan, Mianmar, Thailand, Kambodja, Laos, Indonesië, Tibet, Nepal, Bhutan, Sri Lanka, China, Japan, Korea, India - en in associatie met het boeddhisme, toch zijn de stoepa's in oorsprong Indiase bouwwerken met wortels in het vedische tijdperk.

I. Vermelding in de Vedas en symbolische betekenis

Levenssymbool

Het Sanskriet woord stoepa betekent heuvel, ophoging. In de Rigveda vinden we al een vermelding van de gouden stoepa van Agni : hiranyastupa, de reusachtige schitterende berg waaruit de kosmos voortkomt. Hij was het symbool van het levensbegin-sel opgevat als de "gouden heuvel" of de "pilaar van vuur". In vedische symboliek stelt goud het levenszaad of het leven zelf voor.

De pilaar, een symbool met betekenissen beladen

Tevens is er een verband van de agnistoepea met de yupa, de offerpilaar. Deze pilaar werd opgericht in het midden van het offeraltaar en stond voor het centrum van het universum, de axis mundi. Hij was meestal van hout en in vedische tijden vaak vernoemd als de 'grote boom met honderd duizend takken'. Maar er werden ook stenen offerpilaren opgericht op offer-plaatsen van groot belang. Buiten het offer was de pilaar ook onlosmakelijk verbonden met een dodenheuvel - ook stoepa genoemd - die opgericht werd op de crematieplaats. De Rigveda verwijst specifiek naar drie herdenkingswijzen voor de overledenen, m.n. het plaatsen van een figuurtje van de godin Prithivi, het ophopen van de aarde en het oprichten van een pilaar waarop de god Yama werd geacht plaats te nemen. Deze associatie is duidelijk in de doden-heuvels van Lauria Nandangarh waar de stoepa en de yupa samen gevonden worden, en ook bij de grote stoepa van Sanchi waar Ashoka zijn pilaar oprichtte vóór de originele stoepa. De gouden pilaar stond symbool voor het viervoudige Brahman, zowel als voor het levensbeginsel dat in het kosmische ei aanwezig was, voor de mens zelf. Het is de paal die als kosmische boom boven de wateren uitsteekt, ook wel het gouden riet genoemd. Het is vrij zeker dat de pilaar van niet te onderschatten religieuze betekenis was, en op een bepaald moment werd beschouwd als een godheid op zichzelf met een eigen cultus.

Projectie van het symbool

Het symbool van de yupa werd volledig overgebracht naar de stoepa. De yupa bestond uit de volgende vier delen :

- Het deel onder de grond dat de wereld van de voorouders symboliseert, de afgestorvenen in wiens herinnering de stupa is opgericht.
- Het deel dat boven de grond uitsteekt tot aan de gordel die errond geknoopt is, dat is het deel toegewijd aan de wereld van de mensen.
- Het deel boven de gordel tot aan de top. Dit is gewijd aan de wereld van de goden.
- Het deel van twee of drie vingers breed boven de top. Dit uiterste deel is gewijd aan de wereld van de archetypische goden.

In de stoepa architectuur komt dit concept overeen met de vorm van de vier verschillende onderdelen waar we verder nog op ingaan, het zijn de fundering, het cilindervormige middendeel, de koepel en de harmika, de railing van het bovenste terras. De driedeling werd verder uitgewerkt in de drie terrassen van sommige stoepa's, en de drie railings.

Verwantschap met de tempelarchitectuur

Ook in de hindoe tempel waarvan de architectuur een vergelijkbaar metafysisch principe volgde, vinden we zulke viervoudige indeling in de vorm van het platform, de kubusvormige cella, de toren, en de pot kalasha geplaatst op de ronde steen amalaka shila waarboven het embleem van de godheid staat, deze laatste corresponderend met de pilaar yashti en de parasols cchattra daarboven, in het midden van de bovenste railing. Het is evident dat zowel de oude stoepa als de tempel vanuit eenzelfde religieus bewustzijn

evolueerden en beide symbolische representaties zijn van de manifeste (driedelige) kosmos en het ongemanifesteerde (eendelige) goddelijke.

II. De stoepa in de pre-boeddhistische traditie

Mahapurusha

De stoepa fascineerde mensen door de eeuwen heen. Het was zowel een metafysisch symbool als een object van eredienst voor de gewone gelovige. In de pre-boeddhistische traditie werd de stoepa gezien als een monument geassocieerd met het leven van een mahapurusha, een "groot wezen" of bijzondere persoonlijkheid, die getransformeerd was geworden in zulk een lichtberg of een gouden heuvel.

vreugdesymbool

De stoepa, hoewel opgericht op de relieken van een maha-purusha, was vanuit dit standpunt geen rouwteken maar een embleem van grote festiviteit. Dat de grote man het nirwana was binnengegaan, was geen reden voor treurnis. Het idee erachter was er een van universele vreugde, een dank dat de mahapurusha op aarde was verschenen en er een vlam had aangestoken die eeuwig zou zijn, en zou uitstralen naar de vier windrichtingen. Zodoende was de stoepa werkelijk een symbool van wijsheid, dharma en soevereine spirituele autoriteit. Dit wordt bevestigd in de talrijke scènes van dans en muziek en het leven van de goden dat wordt weergegeven op de beeldhouwde railingen en poorten van de stoepa's, en later ook op de platen die het geheel bedekken.

Een monument passend in drie tradities

De bestaande stoepa's horen thuis in de boeddhistische of jaina traditie (de belangrijkste overblijfselen van jaina stoepa's zijn gevonden te Kankali Tila in Mathura). Maar de decoratie laat er geen twijfel over bestaan dat het hier een monument betreft dat geworteld was in de inlandse religieuze gevoelens van de brede bevolkingslaag.

Meerbepaald het diepe symbool van de wensboom kalpavriksha of de wensslingerplant kalpalata is gemeenschappelijk aan zowel de boeddhisten, de jaina's en de bhagavata's. Het is een steeds weerkerend literair thema dat we vinden in het Mahabharata, in de Purana's, in jainistische teksten, de boeddhistische Jataka's en bij de klassieke schrijvers zoals Kalidasa en Bana Bhatta. Ook het voorspoedige mithuna-symbool, dat man en vrouw voorstelt, komt voor op stoepa en tempel. En de vele geschonken opschriften van een hele gemeenschap van mensen, en geïncorporeerde populaire cultussen van de slangen naga's, halfgoden yaksha's, enz. wijzen op hetzelfde. Aldus kunnen we besluiten dat de grote stoepa's van o.a. Bharhut en Sanchi een deel vormen van een essentieel Indiaas idioom dat reeds lang door de gewone man werd aanvaard vóór de oprichting van deze monumenten.

III. De Boeddha als Mahapurusha bij uitstek

De twee grote symbolen van het boeddhisme

De Boeddha was slechts één manifestatie van de krachten die deel uitmaken van de universele mens, waarvan de zon een symbool is. Oorspronkelijk richtten ook andere groepen uit de Indiase traditie stoepa's op zoals de jains. Maar het waren de boeddhisten die de stoepa behielden als monument en het aanpasten aan hun eigen gebruiken. Als afstammeling van de zonnedynastie van de Ikshvaku-koningen stelde Boeddha Gautama een straal voor van dat grote zonnelicht. Toen de vroege boeddhisten op zoek gingen naar een gepast symbool om de Boeddha te herdenken kozen zij dan ook het wiel en de stoepa. Het wiel werd symbool van dharma, de wereldorde aan de basis van de schepping, en een perfect symbool voor de tijd. De stoepa als tweede symbool stelt het zonnelicht voor als krachtbron van deze dharma. Oorspronkelijk werd de Boeddha nooit uitgebeeld als mens, de symbolen zoals de stoepa, het wiel, de boom of de voeten, werden aanzien als vervanging van een soort beeltenis van Boeddha die moest vereerd worden.

Gesanctioneerd door Boeddha zelf

Het is de Dighanikaya waarin verhaald wordt dat de Boeddha, na enig aandringen van Ananda zegt :

"Laat een stoepa oprichten voor de Tathagata aan het kruispunt van vier wegen,
zoals de stoepa die men opricht voor een chakravarti"

Hieruit kunnen we afleiden dat het oprichten van een stoepa een bestaande gewoonte was. Volgens de traditie werden zijn assen verdeeld over acht stoepa's, waarvan er zeven door wereldlijke heersers werden opgericht als symbool voor de wereldse macht en de achtste door een religieus persoon als symbool voor de spirituele autoriteit van de Boeddha. Hierdoor stelde de stoepa de twee essentiële elementen voor van de Boeddha-natuur, de Boeddha als chakravarti, de universele monarch, en de Boeddha als yogi. Deze twee elementen komen ook uitgebreid aan bod in het tot stand komen van de eerste Boeddhabeelden. Men vindt het beeld van de heerser met koninklijke attributen, o.a. de parasol, en het beeld van de geestelijke leraar gezeten in lotushouding.

IV. Samenstellende elementen en bouwprocedure

In de loop der tijden werd de stoepa dus een typisch boeddhistisch monument dat meestal een reliek bevatte van de Boeddha of van een van zijn belangrijkste leerlingen, of dat een plaats aanduidde die geassocieerd werd met een belangrijke gebeurtenis uit het leven van Boeddha of uit de geschiedenis van het boeddhisme. In het geval dat de stoepa zulk een reliek bevatte, kwam er een ook devotieaspect aan te pas, en deze stoepa's werden dan opgericht als devotieobjecten in een heiligdom, bekend als chaitya. Later identificeerden gelovigen ook heilige teksten als een overblijfsel of reliek van de Boeddha, verschillende latere stoepa's bevatten teksten of magische formules. Andere stoepa's werden opgericht op heilige boeddhistische plaatsen als goed werk ; de gift van een stoepa werd geacht zeer verdienstelijk te zijn. Apart van de verschillende motieven voor hun oprichting is er echter niets dat deze klassen onderscheidt en architecturaal beschouwt men ze als één soort. Een klasse waar we het hier niet over hebben zijn de draagbare miniatuur-stoepa's van fijn metaal of keramisch kunstwerk die doorheen heel Azië gebruikt worden als votief.

Basiselementen

De vroegste stoepa's die werden gevonden bestaan uit een eenvoudige structuur. Een halfbolvormige koepel (anda) is geplaatst op een lage cirkelvormige basis. Daarboven vindt men een vierkant terras (harmika) met een pilaar (yashti) erop waaraan drie of meer parasolletjes (chhattra) bevestigd zijn. De koepel, het belangrijkste element, is omgeven door een ommegang (pradakshinapatha), die soms afgebakend is door een railing of een muur.

Een tamelijk goed voorbeeld van de originele vorm van de stoepa vinden we in de grote stoepa van Sanchi (2de - 1ste eeuw v. Chr., niet ver van Bhopal), één van de oudste nog bestaande exemplaren. Vermoedelijk werden de eerste stoepa's omheind door een houten hek, dat later vervangen werd door een massieve stenen balustrade zoals we die ook in Sanchi vinden. De constructie gebruikt voor deze stenen balustrade is onmiskenbaar gebaseerd op houtbewerkingstechnieken.

Aan de balustrade vinden we vier ingangspoorten, georiënteerd naar de windrichtingen en het geheel is in plattegrond vergelijkbaar met de swastika, een zonnelymbol.

Bouwprocedure

De kroniek van Sri Lanka Mahavamsa (± 475 n. Chr.) schrijft dat op de site van de stoepa eerst een pilaar opgericht werd (yupa genoemd). Op de vastgestelde dag verzamelden de priester en de mensen zich op de gekozen plaats. Een vedisch symbool, de volle vaas (purna ghata) werd in het midden geïnstalleerd. De koning ging ernaartoe en overhandigde zijn minister een staf, verbonden met een touw aan een gouden paal, en vroeg hem de cirkel aan te duiden voor de stoepa.

Het leggen van de fundamenten was de eerste stap. Soldaten werden aangenomen voor

het transport van de stukken gebroken steen die met een voorhamer verder werden verpulverd. Daarna werden ze tot gruis vertrappeld door olifanten waarvan de poten met lederen omhulsels omzwachteld waren. Zo zorgde men voor een stevige ondergrond van het bouwsel. Dit geheel werd bedekt met een plaaster waarvan het ganse recept beschreven staat tot in de diepste details. Zelfs vruchten, olie en wierooksoorten werden erin vermengd. Zulk een plaasterlaag werd effectief teruggevonden door de engelse archeoloog Cunningham in Bharhut. In elk van de windrichtingen werden honderdduizend stenen opgestapeld naast een altaartje om bloemen te offeren. Dit waren de stenen om de stoepa mee te bouwen. Op de dag dat de constructie zou beginnen liet de koning een massa kleding, slingers, voedsel, kappers en schoonheidsspecialisten aanrukken die het publiek zouden bedienen dat deelnam aan de festiviteiten met muziek en dans. Met een gevolg van wel veertigduizend personen kwam de koning aan. Monniken van Rajagriha, Shravasti, Vaishali, Kaushambi, Ujjayini, Pataliputra, Kashmir, Vindhyatavi, Bodhgaya en de griekse stad Alasanda waren verzameld om de oprichting bij te wonen. Na voltooiing werd de stenen stoepa bedekt met platen van mergkleur.

Deze beschrijving toont het uitzonderlijk belang van deze monumenten in de boeddhistische wereld. Dit soort oprichtings-ceremonie zal vermoedelijk van toepassing geweest zijn voor verschillende grote stoepa's zoals die van Bharhut, Sanchi, Amaravati en Nagarjunikonda.

V. Evolutiegeschiedenis

Het Maurya tijdperk

De allereerste boeddhistische stoepa's dateren vanuit de tijd van keizer Ashoka, een telg van de Maurya dynastie, die om-streeks 255 voor Christus het boeddhisme als staatsgodsdienst invoerde. Door deze verandering van religie kwam er een niet onopgemerkte evolutie in de kunst. Deze vroegste boeddhistische kunst was nogal speciaal omdat zij het resultaat was van de persoonlijke voorkeuren van de keizer. Er wordt dan ook naar verwezen als de Ashoka school. De gebruikte elementen waren een initiatief van de keizer, werden alleen gebruikt gedurende zijn regeringsperiode en hielden op gebruikt te worden bij het einde van deze periode. Maar hoewel de eerste manifestatie van boeddhistische kunst binnen deze zeer enge grenzen plaatsvond en haar werkelijke aantal produkties klein in getal was, toch beïnvloedden deze zeer krachtige werken in niet te verwaarlozen mate de latere kunst. Het belang van deze school ligt in het feit dat zij het begin van een tijdperk markeert toen India door het boeddhisme in een positie was om zijn religie, symboliek en kunst op te leggen aan de rest van Azië. De stoepa's opgericht door Ashoka zijn nog bestaande, maar werden allemaal overbouwd door latere uitbreidingen, zodat we praktisch geen enkel zichtbaar voorbeeld uit die tijd hebben. We weten dat o.a. de grote stoepa van Sanchi en de stoepa van Sarnath over zulke kleinere stoepa's zijn heenge-bouwd. De eerste stoepa's hadden dezelfde basisvorm dan hun grotere opvolgers, maar bestonden vermoedelijk aanvankelijk uit vergankelijker materiaalsoorten.

Het Shunga tijdperk

De oudste nog te bezichtigen stoepa's dateren uit het Shunga tijdperk (\pm 187 - 75 v. Chr. volgend op de Maurya tijd). De grote stoepa van Sanchi, die origineel in baksteen werd opgericht door Ashoka, werd een honderdtal jaren na zijn bouw vergroot tot ongeveer twee maal zijn oorspronkelijke verhoudingen en bedekt met stenen platen. Rond dezelfde periode werd ook de stenen omheining toegevoegd en de poorten. Andere voorbeelden van stoepa's uit deze tijd zijn stoepa nummer twee uit Sanchi en de stoepa uit Bharhut. Waar de omheining van de grote stoepa van Sanchi echter glad is, zijn die van Bharhut en stoepa nummer twee uit Sanchi rijkelijk versierd. De versieringen vallen echter buiten het opzet van dit artikel. De verhoudingen van het monument zijn vergroot, maar het essentiële plan van de stoepa is nog niet veranderd.

Kushana tijdperk

Een structuur die enorme bekendheid verwierf in Azië was de stoepa die de Kushana vorst Kanishka (± 78 - 101 n. Chr.) oprichtte in Peshawar over de relieken van de Boeddha. Het zijn de Chinese pelgrims die ons voorzien van een gedetailleerde beschrijving: "een basis van vijf verdiepingen (± 45 m), een bovengebouw van houtsnijwerk in dertien verdiepingen (± 120 m), met daarop een ijzeren pilaar met van dertien tot vijftientig vergulde koperen parasollen (± 26,5 m), met een totale hoogte van ongeveer 191,5 meter." Omwille van zijn sierlijke proporties beschrijft Fa-hien het als onvergelijkelijk mooi en hij voegt daaraan toe "de traditie zegt dat dit de hoogste toren in Jambudwipa is". De site is geïdentificeerd met Shah-ji-ki-Dheri en de opgegraven basis is zowat 86 meter breed. We kunnen het beschouwen als het gebouw dat het grootst in zijn soort was in India.

De streek rond Peshawar - het oude Gandhara - heeft voor ons de overblijfselen van talrijke stoepa's bewaard die tekenen van evolutie vertonen. De originele vorm van de stoepa in dit gebied was ook hier de traditionele hemisferische vorm. Maar er bestond een tendens bij de Gandhara architecten om af te wijken van de gewone tumulus en deze te ontwikkelen tot een architecturale compositie van indrukwekkender proportie en karakter. Zij wilden een structuur met grotere hoogte, die ze verkregen door de stoepa op een hoog platform te plaatsen en daarna nogeens het lichaam van de stoepa zelf te verlengen. De bovenzijde van het platform, dat men bereikte door een trap, werd dan de ommegang. En de stoepa zelf, die bestond uit een serie van steeds kleiner wordende cilinders waarboven een slanke reeks parasollen uittorende waarvan de laatste eindigde in een punt, kreeg stilaan het uitzicht van de pagode. Het woord pagode is overigens een Portugees woord van vermoedelijk Indische of Perzische oorsprong. Een van de meest representatieve nog bestaande voorbeelden van dit type is de ruïne van Takht-i-Bahai.

Zuid India

Sinds een vroege tijd werden ook in Zuid India stoepa's opgericht, en het Andhra gebied lijkt er zowat mee bezaaid te zijn. De belangrijkste monumenten vinden we in Amaravati, Bhattiprolu, Jaggayyapeta, Ghantashala, Nagarjunikonda, enz. Spijtig genoeg is niet één van deze monumenten nog volledig, maar beeldhouwde replieken zorgden ervoor dat we voldoende op de hoogte zijn van hun uitzicht. De fundering en het lichaam van de stoepa waren van steen, en bij de vroegste exemplaren solied. Later verving men dit door een originele techniek om het gewicht te verminderen en materiaal te bezuinigen. De techniek bestond eruit het lichaam te bouwen in radiale muren die vanuit een binnenste cirkel vertrokken tot aan de buitenste rand, en die opgevuld werden met aangestampte aarde. Vervolgens werd het geheel bedekt met steenplaten, meestal rijk ingesneden marmer. De top werd afgewerkt met stukwerk. Het hoge ronde terras, dat het lichaam van de stoepa vormde, benadrukte de hoogte van het geheel en werd voorzien van een rechthoekige uitsprong aan elke hoofdrichting. De zijden van deze uitsprong vormden trappen naar een hogere verdieping, terwijl de voorzijde uitgewerkt was tot een altaar. De top van deze uitsprong ondersteunde vijf slanke pilaren die men alleen vindt op stoepa's van deze streek en die het geheel zeer mooi doen uitkomen. Een ander distinctief kenmerk van de Zuiderse stoepa's is dat ook het lichaam en de hele koepel van de stoepa rijkelijk versierd zijn met sculpturen.

Gupta tijdperk (± 350 - 650 n. Chr.)

Uit deze tijd is vooral de Dhamekh stoepa uit Sarnath vermeldenswaard. Deze rijst op in drie stappen. Eerst is er de basis, dan een cilindervormige trom en dan de koepel die ook cilindervormig is in plaats van hemisferisch. De onderste verdieping is gebouwd uit soliede steen en in reliëf gebracht door acht uitsprongen, elk met een nis die oorspronkelijk een beeld bevatte en een brede band van zeer mooi geometrisch en gebloemd snijwerk. Het geheel wordt gedateerd rond de zesde eeuw na Christus. Ook de stoepa van Bodhi Gaya in Bihar is van deze tijd. Hij staat op de plaats waar de Boeddha de verlichting zou hebben gevonden. Ook hier vinden we dezelfde verticaliteit weer, die zich stilaan manifesteert in de stoepa-bouwkunst. De ronde vorm is hier echter vervangen door een vierkantige hoogoprijzende structuur met bovenaan een minuscule koepel.

Een eerste stap in de evolutie

Een studie van de evolutie zou ons kunnen leren dat er een algemene tendens was naar verheffing van elke component. Dit leidde tot een verlengd uitzicht, en de term 'toren' waarmee de chinese pelgrims het meestal beschrijven is niet ongepast. In de vroegste stoepa monumenten is de hemisferische koepel het belangrijkste element van de structuur, de basis en de uitstekende pilaar zijn slechts accessoires. Zij zijn proportioneel ondergeschikt aan het hoofdelement. In de latere stoepa's wordt de hoogte en de verlenging sterk benadrukt, maar de koepel behoudt haar belangrijke positie.

'Groter' India : een volgende stap in de evolutie

Al zeer vroeg begon de koloniale en culturele expansie van India naar het Oosten. Hindoeïsme en boeddhisme, met de kunst die zij inspireerden, werden overgebracht naar vele landen van Azië, om daar in sommige aspecten nog krachtiger te bloeien dan in hun land van herkomst. Op het gebied van de architectuur leidde dit tot de creatie van grote groepen gebouwen van enorme betekenis, waarvan er verschillende van verbluffende proporties zijn. Deze cultuur verspreidde zich in delen van wat nu overeenkomt met Myanmar, Thailand, Maleisië, Cambodja, Sumatra, Java en Bali. We groeperen hen onder de naam 'groter India'.

Door de groeiende tendens naar hoogte en verlenging krijgt de stoepa in deze landen stilaan de karakteristieken van een toren met een aantal trapsgewijze onderverdelingen. Het geheel groeit eerst uit tot een soort bel-vorm, waarin de oorspronkelijke hemisferische koepel haar belang totaal verliest en in een onbetekenende positie wordt gedwongen tussen het hoge platform en de cilindervormige trom aan een kant, en de lange reeks van taps toelopende parasollen aan de andere kant. Vaak ook zijn de parasollen onherkenbaar veranderd in een soort van taps toelopende mast. Goede voorbeelden hiervan zijn de stoepa's van Myanmar, Thailand en Sri Lanka. In Sri Lanka krijgen deze bouwwerken ook de naam dagaba mee, die dan werd verengelst tot dagoba. Dit is een verbastering van de Sanskriet term dhatu-garbha en betekent reliekschrijn.

In een latere periode verkoos men nog meer uitgewerkte patronen zoals de "vaas met bloemen" en "lotus knop" die meer voorkomen in Noord Thailand en Laos. Een uitstekend voorbeeld van de ingewikkelde vorm is de Boroboedoe stoepa op Java, waarvan de plattegrond tegelijk een monumentaal kosmisch diagram is die de boeddhistische filosofie in steen vat.

Andere boeddhistische landen

In China, Japan en Korea vinden we de pagodes die de verre afstammelingen zijn van de stoepa. Zeer vaak bevatten zij heilige teksten van het boeddhisme. Deze torens staan nog op een platform waar men met een trapje naartoe loopt. De koepelvorm is in feite volledig opgeslorpt in de toren. De verticale steeds versmallende opeenstapeling van verdiepingen vinden we terug, met daarboven het reliekschrijn en de mast met al of niet herkenbare parasollen. In China worden de stoepa's die nu uitgegroeid zijn tot ware torens t'a genoemd, toren. Ondanks de grote veranderingen die het geheel van de stoepa in de loop der tijden onderging vinden we toch de oriëntatie naar de hoofdrichtingen weer en een vierkantige bekroning van het dak met daarboven een aantal ronde schijfjes op een paal. In de latere pagodes zien we terug de verticale tendens in de vele hoge verdiepingen die geleidelijk kleiner worden, waarbovenop een torentje of een puntige paal staat. Het voorbeeld is de Shi Chia pagode uit Ying-hsien (Shansi) gebouwd in 1056.

Ook in Japan herkennen we de verticaliteit, bekroond door een spits uitlopende metalen staaf waaraan een hele reeks metalen cirkels bevestigd zijn. Een mooi voorbeeld vinden we in de pagode van Horyu-ji.

Ook in Korea vinden we gelijksoortige pagodes.

Conclusie

Het concept van de stoepa verspreidde zich over de hele boeddhistische wereld en

evolueerde tot verschillend uitziende monumenten zoals de belvormige dagaba van Sri Lanka, de terrasvormige tempel van Boroboedoer op Java, de lamaïstische variaties in Tibet en de pagodes met vele verdiepingen van China, Korea en Japan. Maar de elementaire symboliek bleef overal bewaard.

Christel Brughmans